

PIOTR MIGOŃ, AGNIESZKA LATOCHA

INSTYTUT GEOGRAFII I ROZWOJU REGIONALNEGO
UNIwersytet Wrocławski

ZRÓŻNICOWANIE ABIOTYCZNYCH ELEMENTÓW ŚRODOWISKA I ICH WYKORZYSTANIE W ROZWOJU FUNKCJI TURYSTYCZNEJ REGIONU SUDECKIEGO

1. Wstęp

Wybitne walory krajobrazowe, znaczne zróżnicowanie przyrody ożywionej i nieożywionej, bogate dziedzictwo kulturowe oraz korzystne położenie geograficzne decydują, że obszar sudecki posiada duży potencjał do rozwoju funkcji turystycznej jako jednej z podstaw gospodarki regionalnej. Bogactwo tych walorów nie zawsze szło jednak w parze z działaniami na rzecz ich odpowiedniego wykorzystania i promocji w gospodarce turystycznej. W okresie powojennym szanse rozwoju gospodarczego upatrywano przede wszystkim w przemyśle, co w znacznym stopniu stanowiło kontynuację wielowiekowej tradycji sudeckiej. Działalność ta, której jednak nie towarzyszyły odpowiednie nakłady inwestycyjne, modernizacyjne i restrukturyzacyjne, doprowadziła w efekcie do wielu niekorzystnych zmian społeczno-ekonomicznych oraz znacznej degradacji środowiska przyrodniczego (Ciok S., 1991; Czerwiński J., 1993 a). Z regionu wysoce rozwiniętego, uprzemysłowionego i zurbanizowanego, Sudety stały się w drugiej połowie XX w. obszarem stagnacji czy wręcz uwstecznienia gospodarczego, co wyraziło się m.in. znacznym wzrostem bezrobocia i depopulacją (Łoboda J., 1993). Stąd konieczne było określenie nowych priorytetów i strategii rozwoju regionalnego.

Od kilkunastu lat tym priorytetem stają się różnorodne działania na rzecz rozwoju turystyki (Wyrzykowski J. i in., 1999). Kierunek ten, jako nadrzędny dla Sudetów, wskazywany był już we wcześniejszych opracowaniach (m. in. Ciok S., 1991, 1993; Czerwiński J., 1993 b), jednak jego rzeczywiste docenienie jest cechą dopiero ostatniej dekady. Przejawia się to nie tylko rozwojem zagospodarowania turystycznego, w tym wytyczaniem nowych szlaków turystycznych, rowerowych, narciarskich, organizacją licznych imprez kulturalno-sportowych czy znacznym rozwojem infrastruktury usługowej, zwłaszcza bazy noclegowej (Potocki J., 2009). Równocześnie w coraz większym stopniu są doceniane walory poznawcze Sudetów, zarówno historyczno-kulturowe, jak i przyrodnicze.

Historia turystyki sudeckiej pokazuje jednak, że zainteresowanie walorami przyrodniczymi regionu było obecne już w początkowym etapie jej rozwoju, w XVII–XVIII w., kiedy to stały się one podstawą rozwoju miejscowości uzdrowiskowych. W XIX w. wiele popularnych miejscowości i regionów turystycznych budowało swoją

markę właśnie w oparciu o walory krajobrazowo–przyrodnicze. Często były to atrakcje przyrody nieożywionej, takie jak szczyty górskie, nietypowe formy skalne i skalne labirynty, wodospady, źródła, jaskinie i punkty widokowe, zapewniające rozległe panoramy (m. in. Janczak J., 1988; Przerwa T., 2005). W okresie powojennym wiele z tych miejsc zostało zapomnianych, a towarzysząca im infrastruktura zdewastowana lub zniszczona. W świadomości społecznej jako atrakcje turystyczne funkcjonowały jedynie nieliczne obiekty przyrodnicze, głównie te najbardziej spektakularne, zlokalizowane w Karkonoszach i w Górach Stołowych.

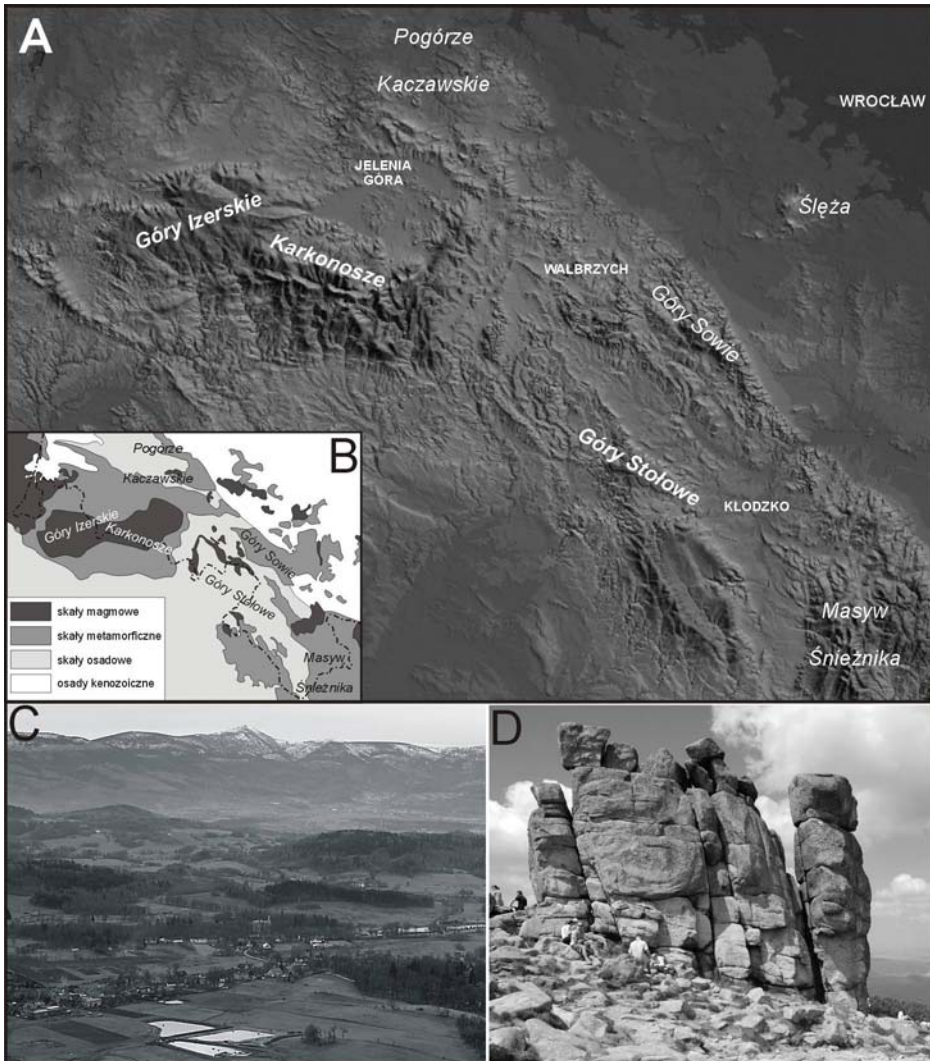
Celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób duże bogactwo i zróżnicowanie walorów przyrody nieożywionej Sudetów było, jest i może być wykorzystywane w promocji regionu i rozwoju turystyki. Ze względu na znaczną ilość obiektów i obszarów o nieprzeciętnych walorach przyrody nieożywionej, w artykule skoncentrowano się na kilku wybranych przykładach, w pełni jednak ilustrujących bardziej ogólne trendy regionalne, zarówno w przeszłości, jak i współcześnie. Akcentując znaczenie abiotycznych elementów przyrody w rozwoju turystyki artykuł wpisuje się w nurt badań nad możliwościami rozwoju ekoturystyki (Czerwiński J. i in., 2003) i geoturystyki (Solecki A., 2008) w regionie sudeckim.

2. Wyjątkowość przyrody nieożywionej Sudetów

Sudety, rozpatrywane na tle Polski, są pod względem przyrodniczym obszarem wyjątkowym. Podobnie jak Beskidy, reprezentują one góry średnie, czyli obszary górskie o różnicach wysokości rzędu 300–1.000 m, zwykle ze słabo zaznaczoną piętrową strukturą środowiska i na ogół nie wznoszące się powyżej górnej granicy lasu. W przeciwieństwie do Beskidów posiadają jednak znacznie większą georóżnorodność, rozumianą jako zespół naturalnych cech budowy geologicznej, rzeźby terenu i pokrywy glebowej (Gray M., 2004). W granicach Polski Sudety są jedynym reprezentantem pasa gór średnich środkowej Europy, ciągnącego się dalej w kierunku zachodnim przez terytorium Republiki Czeskiej (Szumawa, Rudawy), Niemiec (Las Turyński, Harz, Schwarzwald), Belgii (Ardeny) i Francji (Wogezy). Góry tworzące ten pas posiadają wiele cech wspólnych wynikających ze wspólnych ram rozwoju geologicznego, historii rozwoju rzeźby sięgającej schyłku ery paleozoicznej, zbliżonych warunków klimatycznych i środowiskowych oraz podobnej historii zagospodarowywania przez człowieka. Do nich zalicza się między innymi mozaikowa budowa geologiczna, wyrażająca się występowaniem skał różnego typu i pochodzenia, zrębowy charakter rzeźby i obecność licznych masywów i zapadlisk śródgórskich, częste występowanie form skałkowych różnej wielkości, a także duże zróżnicowanie antropogenicznych form rzeźby związanych zarówno z aktualną jak i dawną działalnością gospodarczą (ryc. 1).

Wśród gór średnich środkowej Europy Sudety są pod wieloma względami obszarem szczególnym. Są one najwyższymi górami średnimi (Śnieżka, 1.603 m n.p.m.), a różnice wysokości między niektórymi masywami a sąsiednimi zapadliskami przekraczają 1.000 m (Karkonosze, Masyw Śnieżnika, Wysoki Jesionik). W konsekwencji piętrowość środowiska jest w najwyższych częściach Sudetów – w przeciwieństwie do typowych gór średnich – stosunkowo dobrze wyrażona. W Karkonoszach obszary położone powyżej górnej granicy lasu zajmują zwarty teren o powierzchni około 13

km². Duża wysokość bezwzględna umożliwiła rozwój lokalnych lodowców w plejstocenie i powstanie górskiego krajobrazu polodowcowego o cechach odmiennych od rzeźby polodowcowej Tatr. Bardzo dobrze są wyrażone w krajobrazie różnorodne formy rzeźby związane ze środowiskiem peryglacjalnym. Powyższe okoliczności sprawiły, że najwyższe partie Sudetów posiadają liczne elementy środowiska gór wysokich (Jeník J., 1973; Migoń P., 2008 a).

Ryc. 1. Georóżnorodność Sudetów: (A) zróżnicowanie rzeźby w skali regionalnej, (B) – zróżnicowanie budowy geologicznej (wyróżniono tylko trzy główne grupy genetyczne skał), (C) kontrasty krajobrazowe w dużej skali: masyw Karkonoszy górujący nad pagórkowatym dnem Kotliny Jeleniogórskiej, (D) georóżnorodność w skali lokalnej: Słonecznik – jedna z najczęściej odwiedzanych skałek w Karkonoszach.

Źródło: Opracowanie własne.

W aspekcie turystycznym szczególnie ważne jest zróżnicowanie abiotycznych elementów przyrody Sudetów w małej skali i występowanie miejsc (obiektów), które mogą stać się regionalnymi i lokalnymi atrakcjami turystycznymi. Kategorie takich miejsc i wybrane przykłady zostały przedstawione w tabeli 1.

Tab. 1. Elementy przyrody nieożywionej Sudetów, które są lub mogą stać się atrakcjami turystycznymi

Walory/zasoby turystyczne polskich Sudetów w zakresie przyrody nieożywionej	Przykłady
Pojedyncze formy skałkowe	Pielgrzymy, Słonecznik (Karkonosze), Skalny Most (Rudawy Janowickie), Skalne Grzyby (Góry Stołowe)
Skalne miasta i labirynty	Szczeliniec Wielki, Błędne Skały (Góry Stołowe), Witosza (Kotlina Jeleniogórska), Skałki Lwóweckie (Pogórze Izerskie)
Rumowiska skalne	Śnieżka, Ostrzyca (Pogórze Kaczawskie)
Kotły polodowcowe	Śnieżne Kotły, Kocioł Małego Stawu
Przełomy rzeczne	Dolina Kamiennej (Szklarska Poręba), Borowy Jar koło Jeleniej Góry, przełom Pelcznicy pod Książem
Wodospady i skalne koryta potoków	Wodospady Kamięńczyka, Szklarki, Wilczki
Wzgórza ostańcowe	Góry Sokole, Chełmiec, Trójgarb
Osuwiska, obrywy	Osuwisko w Bardzie (Góry Bardzkie), Góry Suche, Głazowisko pod Chojnikiem (Karkonosze)
Jaskinie	Jaskinia Niedźwiedzia, Jaskinia Radochowska, Solna Jama
Odsłonięcia geologiczne – relikty dawnego wulkanizmu	Organy Wielisławskie, Wilcza Góra, Małe Organy Myśluborskie (Pogórze Kaczawskie)
Inne odsłonięcia geologiczne	łupki miedzionożnie i wapienie w Leszczynie (Pogórze Kaczawskie), rezerwat Jeziorko Daisy (Pogórze Wałbrzyskie)
Miejsca występowania rzadkich minerałów, kamieni szlachetnych i ozdobnych	okolice Nowego Kościoła (Pogórze Kaczawskie), Pławnej (Pogórze Izerskie), Kletna (Masyw Śnieżnika), Kolorowe Jeziorko (Rudawy Janowickie)
Miejsca występowania piasków złotożnośnych	okolice Złotoryi, Lwówka Śląskiego, Jeleniej Góry
Źródła	Romanowskie Źródło

Źródło: Opracowanie własne.

W literaturze są zestawione głównie miejsca o znaczeniu geologicznym (Gawlikowska E., 2000; Cwojdziański S., Kozdrój W., 2005), natomiast dane o obiektach geomorfologicznych nie zostały jak dotąd zaprezentowane w spójny, zwarty sposób.

3. Walory przyrodnicze w turystyce sudeckiej w czasach niemieckich

3. 1. Szczeliniec Wielki

Szczeliniec Wielki (919 m n.p.m.) – najwyższy szczyt Gór Stołowych na ziemi kłodzkiej – należy do największych, a przy tym najstarszych atrakcji turystycznych Sudetów. Wyróżnia się obecnością rozległego skalnego miasta na powierzchni szczytowej, w skład którego wchodzi setki piaskowcowych form skalnych o unikatowych kształtach (Czeppe Z., 1952), a także głębokich rozpadlin przykrawędziowych wskazujących na obecność wielkoskalowych ruchów masowych (Dumanowski B., 1961; Pulinowa M.Z., 1989). W skali Polski jest obiektem unikatowym, wyróżnia się także

na tle innych obszarów występowania rzeźby piaskowcowej w środkowej Europie (Migoń P., 2008 b).

Ryc. 2. Formy skalne Szczelińca Wielkiego były chętnie odwiedzane już w początkach XIX w. Schronisko na szczycie (u góry) powstało w 1845 r. Tablice upamiętniają wizyty sławnych postaci (J.W. Goethe, J.Q. Adams) oraz pierwszego przewodnika po labiryncie skalnych – Franza Pabla (u dołu).

Źródło: Opracowanie własne.

Historia udostępniania i ruchu turystycznego na Szczelińcu Wielkim sięga końca XVIII w. Atrakcyjność tego miejsca odkryto niejako „przy okazji”, podczas planowania sieci fortyfikacji wzdłuż ówczesnej granicy prusko-austriackiej (Dudziak T., 1988), a do jego spopularyzowania przyczynił się ogólny wzrost zainteresowania przyrodą w epoce romantyzmu. W 1813 r. Franz Pabel, leśniczy z Karłowa, został oficjalnym przewodnikiem po Szczelińcu Wielkim i położył znaczne zasługi na rzecz przystosowania skalnego labiryntu do zwiedzania. Jego autorstwa był pomysł trasy zwiedzania, później kilkakrotnie wydłużanej oraz wprowadzenie ułatwień technicznych (schody, kładki, barierki). W połowie XIX w. powstało na szczycie pierwsze schronisko turystyczne. Od końca XIX w. prace nad dalszym udostępnieniem Szcze-

lińca Wielkiego prowadziło Kłodzkie Towarzystwo Górskie (GGV – *Glatzer Gebirgsverein*), a ich wynikiem było między innymi stworzenie nowych tras dojściowych na płaskowyż szczytowy.

O popularności Szczelińca Wielkiego wśród turystów w XIX i pierwszej połowie XX w. zadecydowały nie tylko walory krajobrazowe, choć te – reklamowane w przewodnikach i opisywane w często wówczas wydawanych wspomnieniach z podróży – stanowiły niewątpliwie główny bodziec do podjęcia podróży. Równie ważna była bliskość dużych miejscowości uzdrowiskowych (dzisiejsze Duszniki Zdrój, Kudowa Zdrój, Polanica Zdrój), skąd organizowano wycieczki dla kuracjuszy. Nie bez znaczenia było też eksponowanie wizyt na Szczelińcu Wielkim wybitnych postaci ze świata polityki i kultury, między innymi królów pruskich Fryderyka Wilhelma II i Fryderyka Wilhelma III, Johanna Wolfganga Goethe i Johna Quincy Adamsa, późniejszego prezydenta USA (ryc. 2, powyżej).

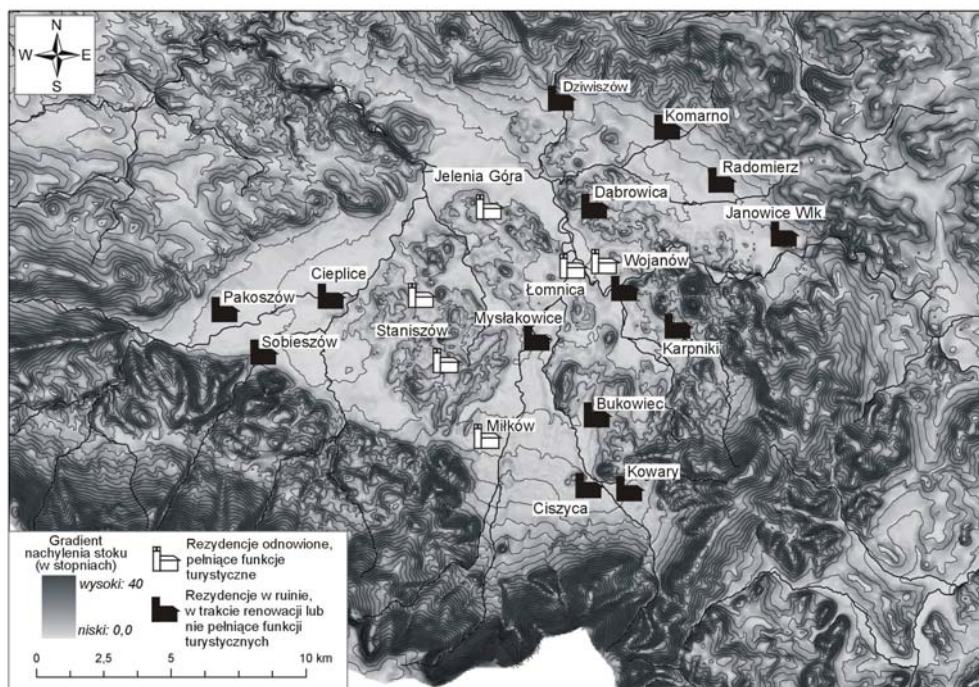
W owych czasach Szczeliniec Wielki konkurował między innymi z pobliskim zespołem skalnych miast koło Teplic i Adršpachu w Czechach, oferując między innymi możliwość podziwiania szerokich panoram sudeckich, od Śnieżki po Śnieżnik (niewidocznych z tras turystycznych w skalnych miastach). J. Potocki (2004) zwraca jednak uwagę, że Góry Stołowe były raczej atrakcją w skali regionalnej niż ogólnokrajowej, na co wpływ miało peryferyjne położenie w granicach Niemiec i konkurencja znacznie dogodniej położonej Saskiej Szwajcarii na południe od Drezna.

3. 2. Założenia krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej

Przyroda nieożywiona stała się także ważnym elementem urządzania przestrzeni w obrębie Kotliny Jeleniogórskiej od XIX do połowy XX w. Obszar ten – przede wszystkim ze względu na wybitne walory krajobrazowe (m.in. doskonałe panoramy Karkonoszy), upodobała sobie pruska rodzina królewska. W okresie tym powstały liczne założenia pałacowo–ogrodowe stanowiące rezydencje królewskie, a także należące do elity pruskiego dworu i wybitnych rodów. Kotlina Jeleniogórska zyskała wówczas miano śląskiej „Doliny Królów” czy „Doliny pałaców i ogrodów”. Zgodnie z ówczesną modą na romantyczny „powrót do natury”, założenia te urządzano w stylu angielskim, dbając także o ich wzajemną spójność krajobrazową. W efekcie powstał unikatowy kompleks kompozycji architektoniczno–krajobrazowych, wykorzystujących naturalne predyspozycje terenu na niespotykaną nigdzie indziej w Sudetach skalę (ryc. 3). Należały do nich m.in. rezydencje w Bukowcu, Bobrowie, Ciszycy, Janowicach Wielkich, Karpnikach, Miłkowie, Mysłakowicach, Staniszowie, Wojanowie, Łomnicy i inne (Kapałczyński W., Napierała P., 2005).

Większość głównych osi widokowych nawiązywała przede wszystkim do zrębu głównego grzbietu Karkonoszy, którego tektoniczne wydźwignięcie o blisko 1.000 m ponad poziom dna Kotliny Jeleniogórskiej nadawało mu charakter naturalnej dominanty krajobrazowej. Z kolei układ kompozycyjny poszczególnych obiektów w obrębie założeń pałacowo–parkowych nawiązywał do mezoform rzeźby, takich jak góry wyspowe, skałki, czy grzbiety i obniżenia o genezie odpornościowo–wietrzeniowej. Liczne nagromadzenie tych form w obrębie Kotliny stanowi przewodni rys jej rzeźby, decydując równocześnie o jej wyjątkowości w skali regionu. Na naturalnie występujących w terenie wzniesieniach granitowych stawiano wieże i altany widokowe, ruiny

„średniowiecznych” zamków czy budowle nawiązujące do tradycji antycznych, na przykład amfiteatry. Ważną rolę w zagospodarowaniu krajobrazu zgodnie z ideami romantyzmu odegrały również mniejsze formy rzeźby, głównie o założeniach wieżeniowych i strukturalnych. I tak, przykładowo, owalne zagłębienia kociołków wieżeniowych występujących na powierzchni granitu wiązano z miejscami pogańskich kultów, a nagromadzenia głazów i rumowisk skalnych, stanowiących residua wietrzeńniowe miejscowego podłoża, zagospodarowywano jako „miejsca mocy” i „kręgi druidów”.

Ryc. 3. Rozmieszczenie obiektów architektury rezydencjonalnej w Kotlinie Jeleniogórskiej i ich aktualny stan. Większości z nich towarzyszyły założenia ogrodowo-parkowe, o różnej wielkości.

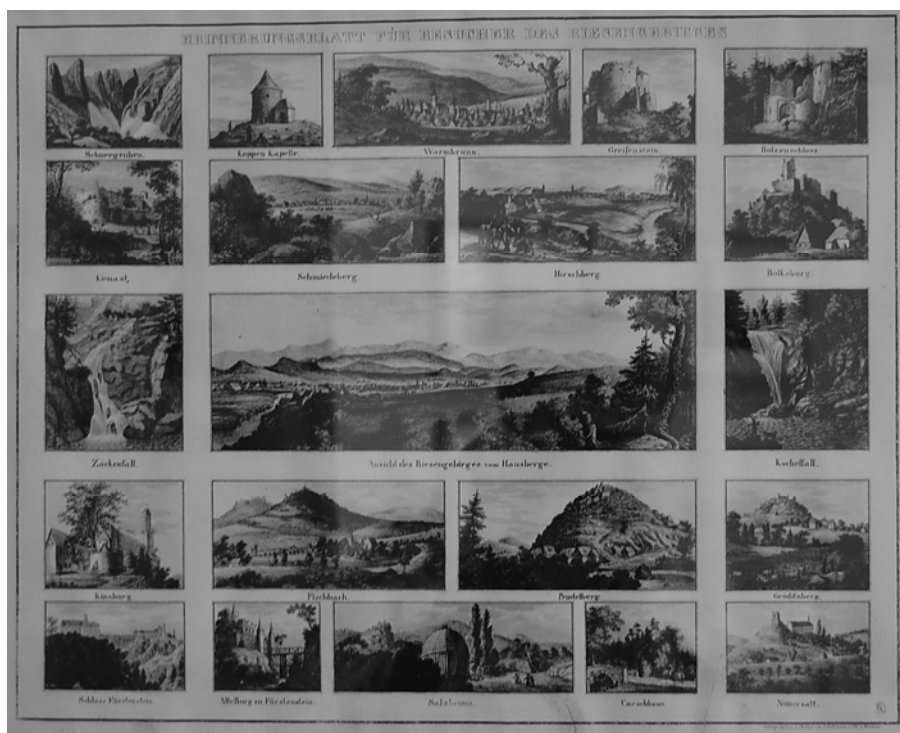
Źródło: Opracowanie własne.

Z kolei naturalnie występujące w wychodniach skał granitowych spękania i szczeliny, miejscami rozszerzone do postaci tuneli i jaskiń szczelinowych, stawały się „starożytnymi” pustelniami owianymi legendami. Wykorzystywano je także do stworzenia sieci tras spacerowych o romantycznym, „dzikim” charakterze (Migoń P., Latocha A., 2008).

W okresie powojennym, w efekcie zmian własnościowych i zaniedbań, większość jeleniogórskich rezydencji i parków popadła w ruinę, tracąc na wiele lat swoje unikatowe walory krajobrazu kulturowego.

3.3. Pomniki przyrody nieożywionej w Karkonoszach

Jeszcze silniej niż w przypadku Kotliny Jeleniogórskiej walory przyrody nieożywionej i krajobrazu zaważyły na popularności Karkonoszy jako celu podróży turystycznych. Już w XVIII w. do obowiązkowych punktów programu pobytu w Karkonoszach należały odwiedziny wodospadów Szklarki i Kamieńczyka oraz form skalnych na Chojniku; podejmowano także ambitniejsze wyprawy w Śnieżne Kotły, do Małego Stawu i na Śnieżkę (ryc. 4).

Ryc. 4. Pamiątkowe zestawienie popularnych celów wypraw turystycznych podejmowanych przez odwiedzających region karkonoski w XIX w. Wśród nich ważne miejsce zajmują obiekty przyrody nieożywionej i walory krajobrazu.

Źródło: Opracowanie własne.

Powstanie w 1880 r. Towarzystwa Karkonoskiego (*Riesengebirgsverein*), które prowadziło także działalność popularyzatorską i edukacyjną, przyczyniło się do jeszcze większego udostępnienia obiektów przyrodniczych turystyce (Potocki J., 2004). Z inicjatywy RGV wytyczono liczne nowe szlaki turystyczne, udostępniano skałki, wodospady i punkty widokowe, a w wydawanym przez Towarzystwo czasopiśmie *Wanderer im Riesengebirge* ukazywały się opisy miejsc interesujących z geologicznego czy geomorfologicznego punktu widzenia. Unikatowym przedsięwzięciem było zbudowanie w 1902 r. w Jeleniej Górze geologicznego modelu Sudetów Zachodnich, w miejscu będącym równocześnie punktem widokowym na Karkonosze (Paczos A., 1992, ryc. 5). Ważną publikacją z tego okresu była praca G. Güricha (1914), będąca

katalogiem najbardziej wartościowych obiektów przyrody nieożywionej z Karkonoszy, Rudaw Janowickich, Kotliny Jeleniogórskiej i przyległej części Pogórza Izerskiego. Zawiera ona między innymi opis 59 skałek, 53 miejsc występowania osobliwych mikroform wietrzeniowych, 25 wychodni skalnych o nietypowych kształtach, 17 szczególnie interesujących wystąpień formacji skalnych, a także kotłów polodowcowych, wodospadów, marmitów i rumowisk skalnych.

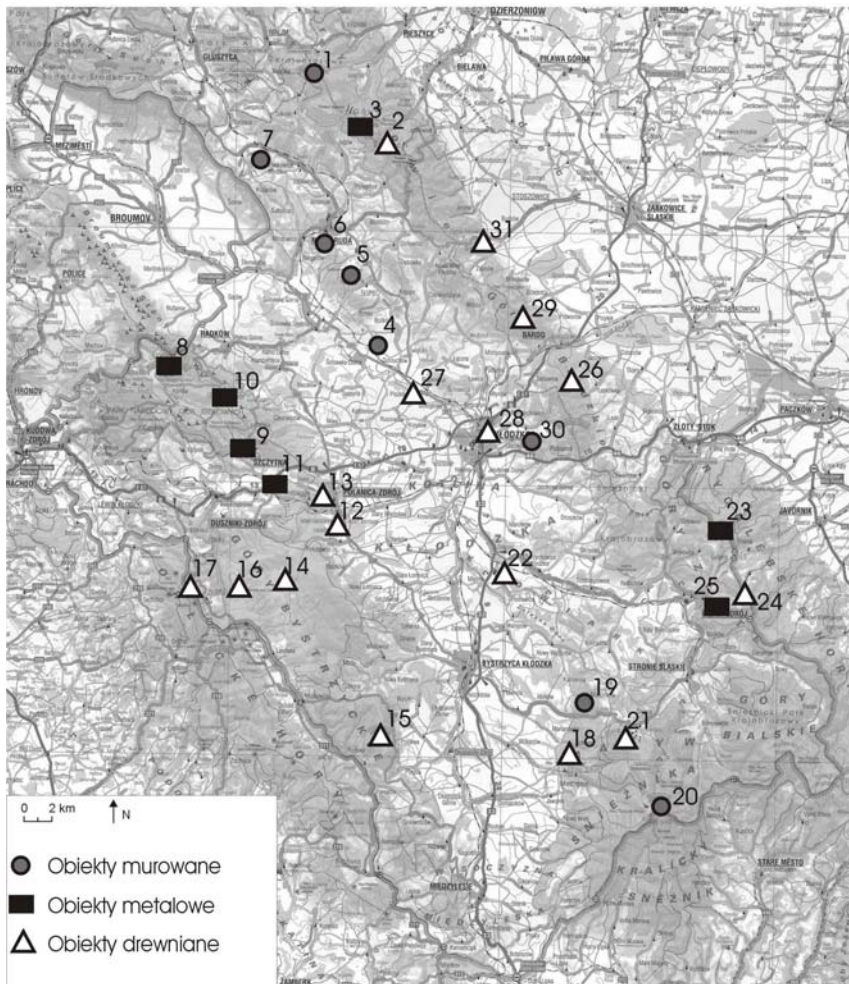
Ryc. 5. Fragment profilu geologiczno-morfologicznego Sudetów Zachodnich z 1902 r. w Jeleniej Górze, odnowionego w początkach XXI w. Widok na Karkonosze został w międzyczasie przesłonięty drzewami (fot. A. Paczos).

Wydawane w okresie międzywojennym mapy i przewodniki po Karkonoszach i okolicy nie pozostawiają wątpliwości co do dużej wagi przywiązywanej do obecności atrakcyjnych dla turysty obiektów przyrodniczych. Są one prezentowane jako popularne cele spacerów i dalszych wycieczek, a wiele z nich miało w latach 30. XX w. status pomników przyrody (*Naturdenkmal*). Powszechnie towarzyszyła im mała infrastruktura turystyczna: ścieżki dojściowe, wykuwane w skale stopnie, barierki i zadania na wypadek złej pogody. W okresie po II wojnie światowej wiele z tych miejsc popadło w całkowite zapomnienie.

3. 4. Walory krajobrazowe ziemi kłodzkiej

Walory krajobrazowe stały się także podstawą rozwoju XIX/XX-wiecznej turystyki na ziemi kłodzkiej, gdzie najsilniej w całych Sudetach rozwinęła się moda na tworzenie urządzonych punktów widokowych. Wykorzystywano zarówno naturalne predyspozycje ukształtowania terenu, jak i istniejące obiekty architektoniczne (na przykład twierdzę kłodzką czy srebrnogórską), a także wznoszono specjalnie w tym celu budowane platformy, altany i wieże widokowe. Wieże wznoszono także w innych rejonach Sudetów, m. in. w obrębie prywatnych parków w Kotlinie Jeleniogórskiej, jednak na ziemi kłodzkiej działania te miały największy rozmach, stając się ważnym

czynnikiem generującym rozwój ruchu turystycznego regionu, a wszystkie wieże były ogólnodostępne (Potocki J., 2004).

Ryc. 6. Wieże i platformy widokowe na Ziemi Kłodzkiej istniejące w przeszłości (XIX/XX w.)

Oznaczenia: 1. Wielka Sowa, 2. Popielak, 3. Kalenica, 4. Grodziszcze, 5. Góra Wszystkich Świętych, 6. Góra Świętej Anny, 7. Włodzicka Góra, 8. Szczeliniec Wielki, 9. Skała Józefa, 10. Pielgrzym, 11. Szczytnik, 12. Sokołówka, 13. Wysoki Kamień, 14. Łomnicka Równia, 15. Jagodna, 16. Torfowisko pod Zieleńcem, 17. Orlica, 18. Igliczna, 19. Suchoń, 20. Śnieżnik, 21. Czarna Góra, 22. Wapińarka, 23. Borówkowa, 24. Zamek Karpień, 25. Trojak, 26. Ostra Góra, 27. Piszkowice, 28. Owcza Góra, 29. Klimek, 30. Szyndzielnia, 31. Ostróg.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Przerwa T., (2008).

Uprzywilejowanie pod tym względem rejonu kłodzkiego wynikało między innymi z tektonicznych założeń rozległych obniżzeń (Kotliny Kłodzkiej, Rowu Górnej Nysy, Obniżenia Kudowy i Nowej Rudy), otoczonych wyraźnie wyodrębnionymi zrębami Masywu Śnieżnika, Gór Bystrzyckich i Orlich, Gór Stołowych i Sowich, co dzięki

dużym różnicom wysokości zapewniało istnienie rozległych, otwartych panoram. Dodatkowo, formy rzeźby niższego rzędu, takie jak wzniesienia i grzbiety strukturalne i odpornościowe, również zapewniały doskonale i bardzo plastyczne widoki na okoliczne obniżenia i dalsze grzbiety górskie. Przykładem mogą być Wzgórza Włodzickie, w obrębie których zlokalizowano aż cztery punkty widokowe, mimo ich stosunkowo niewielkich wysokości, a także Wapniarka (532 m n.p.m.) w Krowiarkach, która uchodziła za jeden z najlepszych punktów widokowych w regionie. Niewątpliwym atutem ziemi kłodzkiej było także występowanie licznych form skalnych, które w łatwy sposób można było przystosować do ruchu turystycznego, a z których również roztaczały się rozległe i malownicze widoki. Najbardziej popularnymi miejscami tego typu w okresie rozwoju turystyki niemieckiej był Fotel Pradziada na Szczelińcu Wielkim, Skała Józefa, Pielgrzym i Orle Skały (Góry Stołowe) oraz Trojak w Górach Żłoty. Wśród wież widokowych dominowały drewniane, ale wznoszono także wieże murowane, wykorzystując skały lokalnego podłoża (czerwony piaskowiec, gnejs, trachybazalt). Łącznie na ziemi kłodzkiej na przełomie XIX i XX w. zlokalizowanych było co najmniej 31 wież i platform oraz kilkanaście altan widokowych (Przerwa T., 2008, ryc. 6).

Dużą zasługę w rozwoju turystyki krajobrazowej w regionie miały towarzystwa górskie, w tym głównie kłodzkie (GGV) i sowiogórskie (EGV), choć wnoszono wieże również z prywatnych inicjatyw lokalnych właścicieli ziemskich. Wieże widokowe stały się często wyraźnymi dominantami krajobrazowymi – przykładem może być wieża na Śnieżniku, która ze względu na wysokość (33,5 m) i oryginalną architekturę stała się symbolem całego regionu, aż do początku lat 70. XX w., kiedy to wysadzono ją w powietrze ze względu na jej zły stan techniczny. Moda na wznoszenie wież widokowych miała także swój podtekst ideologiczny – większość wież ziemi kłodzkiej miała charakter pomników, nosząc imiona czołowych bohaterów narodu niemieckiego. Było to ściśle związane z romantycznym nurtem patriotyzmu i zjednoczeniem Niemiec (Przerwa T., 2005).

4. Przyroda nieożywiona Sudetów jako przedmiot zainteresowań turystycznych do końca lat 80. XX wieku

W stosunku do stanu sprzed II wojny światowej okres późniejszy nosi znamiona stagnacji, czy nawet regresu w zakresie turystycznego wykorzystania walorów przyrody nieożywionej. W zasięgu zainteresowania branży turystycznej pozostały głównie miejsca o wybitnych walorach krajobrazowych (najwyższe partie Karkonoszy, Szczelińiec Wielki i Błędne Skały w Górach Stołowych), natomiast wiele obiektów na pozór niższej rangi popadło w zapomnienie, a towarzysząca im mała infrastruktura została zdewastowana. O licznych miejscach tego typu w Sudetach Zachodnich wspomina T. Steć (1965), przykłady z innych części Sudetów to całkowicie zaniedbana Jaskinia Radochowska koło Łądka Zdroju, tzw. Szwajcaria Lwówecka koło Lwówka Śląskiego, piaskowcowa Wieżycza koło Skały na Pogórzu Kaczawskim czy malowniczy jar Szczawnika na Pogórzu Wałbrzyskim. Powszechna stała się też utrata walorów widokowych wskutek zarośnięcia, między innymi w „Dolinie pałaców i ogrodów” w Kotlinie Jeleniogórskiej (punkty widokowe na Witoszy, Kopkach, w parku krajobrazowym Bukowca), a liczne przedwojenne wieże widokowe popadły w ruinę (Po-

tockiej J., 2004). Praktycznie jedynym nowym obiektem przyrody nieożywionej, który zresztą szybko osiągnął znaczną popularność, stała się Jaskinia Niedźwiedzia w Kletnie, odkryta w 1966 r. i udostępniona do zorganizowanego zwiedzania w 1983 r. (Ciężkowski W., 2006).

Regres dotyczył także edukacyjnej funkcji turystyki. Obiekty przyrodnicze traktowane były przede wszystkim jako lokalne ciekawostki, oddziałujące wizualnie na odwiedzającego, natomiast możliwości ich wykorzystania do przekazania w przystępny sposób wiedzy o środowisku przyrodniczym Sudetów pozostawały niewykorzystane. Pierwsza ścieżka dydaktyczna poświęcona przyrodzie nieożywionej powstała dopiero w 1976 r. w Górach Stołowych (Pulinowa M. Z., Jajeńnica J., 1976). W Karkonoszach analogiczne inicjatywy wcielono w życie w latach 80. XX w. W tym samym czasie wytyczono na Pogórzcu Kaczawskim „szlak wygasłych wulkanów”, ale jego wyznakowaniu nie towarzyszyła odpowiednia działalność wydawnicza. W 1969 r. ukazał się przewodnik geologiczny po Sudetach (Grocholski W., 1969), ale był on wydawnictwem niskonakładowym i wkrótce stał się „białym krukiem”, a sposób przekazu był wyraźnie adresowany do specjalisty – geologa.

Wyeksponowaniu walorów przyrody nieożywionej nie sprzyjało też ówczesne ustawodawstwo i prawne ramy ochrony przyrody, w których punkt ciężkości wyraźnie spoczywał na ochronie przyrody ożywionej (Alexandrowicz Z., 1991). Powstało wprawdzie kilka rezerwatów przyrody określanych jako geologiczne (Głazy Krasnoludków w 1970 r.) lub krajobrazowe (Kruczy Kamień w 1954 r.), ale wiele innych inicjatyw nie doczekało się wdrożenia (na przykład ustanowienie rezerwatu przyrody obejmującego Skałki Lwóweckie). Lista pomników przyrody nieożywionej w Sudetach była bardzo krótka (w 1991 r. liczyła zaledwie 10 pozycji; wroclaw.rdos.gov.pl; data dostępu: 08.04.2010), dość przypadkowa pod względem zawartości i zupełnie nie odzwierciedlająca zróżnicowania środowiska abiotycznego.

Ograniczoną w owym czasie percepcję walorów turystycznych abiotycznych elementów przyrody sudeckiej ilustrują zestawienia zawarte w pierwszym kompleksowym opracowaniu geografii turystyki Polski (Lijewski T. i in. 1985), w których dziedzictwo Ziemi w Sudetach jest reprezentowane marginalnie. W rozdziale poświęconym skałkom wymieniono tylko labirynty skalne Gór Stołowych; w towarzyszącej tekstowi tabeli uwzględniono także dwie grupy skalne w Karkonoszach, natomiast zdecydowanie dominują w niej skałki beskidzkie i Wyżyny Krakowsko–Częstochowskiej. Nie podkreślono w tekście obecności zróżnicowanych genetycznie dolin przełomowych w Sudetach, będących wyróżnikiem tego regionu (wymieniając jedynie dwie z nich w kolejnej tabeli, liczącej łącznie 18 obiektów), a w grupie „innych obiektów geologicznych” wskazano wyłącznie na kotły polodowcowe Karkonoszy. Pojawiła się też błędna informacja, jakoby na przykładzie Ślęży na Przedgórzu Sudeckim można obserwować „dawne procesy wulkaniczne” (s. 66). Takie wybiórcze spojrzenie na dziedzictwo Ziemi w Sudetach przez pryzmat wybranych „osobliwości” jest obecne jeszcze w początkach XXI w. (Czerwiński J. i in., 2003; Wyrzykowski J., 2004).

5. Aktualne trendy

W ostatnich dekadach, mniej więcej od końca lat 80. XX w., widoczne są nowe trendy w rozwoju turystycznym Sudetów, w tym także w podejściu do przyrody nie-

ożywionej, na co złożyło się kilka czynników. Kryzys gospodarczo–społeczny w Sudetach, związany z likwidacją licznych zakładów produkcyjnych i górniczych pod koniec ubiegłego wieku i wynikającymi z niego wzrostem bezrobocia i odpływem ludności, zmusił do poszukiwania nowych możliwości rozwoju. W coraz większym stopniu zaczęto doceniać zapomniane walory przyrodnicze Sudetów, stwarzające podstawy do rozwoju różnorodnych działań turystyczno–rekreacyjnych. Również obiekty przemysłowo–górnictwa stały się w wielu miejscach nowymi atrakcjami turystycznymi (kopalnia złota w Złotym Stoku, sztolnie górnicze w Nowej Rudzie i Wałbrzychu, sztolnie uranowe w Kletnie i Kowarach, Podziemne Fabryki w Walimiu i Osówce). Stworzone w nich trasy turystyczne przybliżają jednocześnie także zagadnienia związane z dziedzictwem Ziemi. Wykorzystanie ogromnego bogactwa georóżnorodności Sudetów w tworzeniu nowych atrakcji turystycznych znalazło swój wyraz także w powstaniu muzeów prezentujących skały i minerały, nie tylko zresztą Sudetów (Szklarska Poręba, Kletno). Jednocześnie wytyczono liczne nowe ścieżki przyrodniczo–dydaktyczne, wyjaśniające – obok zagadnień ekologicznych – także problemy i ciekawostki związane z rozwojem rzeźby Sudetów. Organizowane są też coraz liczniejsze imprezy, nawiązujące do geologicznego dziedzictwa regionu (por. rozdział 6. 1).

Jedną z przyczyn wzrastającego zainteresowania obiektami przyrody nieożywionej było też ich docenienie w nowym ustawodawstwie dotyczącym ochrony przyrody. W 1991 r. wprowadzono nowe kategorie ochrony (Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16.10.1991 r.), gdzie po raz pierwszy obiekty geologiczne i geomorfologiczne uzyskały możliwość odrębnej formy ochrony jako stanowiska dokumentacyjne (obok istniejących wcześniej pomników i rezerwatów przyrody nieożywionej). Inną nową kategorią ochrony, stwarzającą także możliwość ochrony dziedzictwa Ziemi, stały się zespoły przyrodniczo–krajobrazowe i obszary chronionego krajobrazu (Symonides E., 2008). Te nowe możliwości i regulacje prawne nie znalazły jednak jeszcze pełnego odzwierciedlenia w rozwoju sieci obiektów i obszarów chronionych na terenie Sudetów i ich przedgórze, choć należy odnotować znaczący wzrost liczby pomników przyrody nieożywionej w ostatnich 15 latach. Obecnie w ewidencji znajduje się 49 takich obiektów, w tym 18 odsłoneń geologicznych, głównie w nieczynnych kamieniołomach, 15 form skałowych, 6 głązów narzutowych lub ich skupisk, 5 jaskiń i 5 obiektów o innym charakterze (wroclaw.rdos.gov.pl; data dostępu: 08.04.2010). Ochroną rezerwatową ze względu na wysoką wartość abiotycznych elementów przyrody objęto 8 obszarów, a w kilku dalszych cechy rzeźby i budowy geologicznej są ważnym czynnikiem decydującym o bogactwie florystycznym.

Zmiany w podejściu do dziedzictwa przyrodniczego zbiegły się z przemianami społeczno–politycznymi w kraju, co zaowocowało, między innymi, wyraźnym wzrostem aktywności społeczności lokalnych i oddolnych inicjatyw społecznych. Na terenie Sudetów zawiązało się wiele stowarzyszeń (przykładowo, w samym powiecie kłodzkim zarejestrowanych jest ponad 400 takich organizacji – <http://bazy.ngo.pl>, z dnia 02.04.2010), fundacji i innych organizacji pozarządowych, których celem jest rozwój regionu, w tym także rozwój turystyki wykorzystującej naturalne uwarunkowania przyrodnicze Sudetów. Przykładem działań lokalnych społeczności, zwieńczonych spektakularnym sukcesem, jest utworzenie w 2008 r. Parku Kulturowego Kotliny Jeleniogórskiej, którego celem jest kompleksowa ochrona i rewitalizacja rezydencjo-

nalnych założeń pałacowo–parkowych regionu. Sukces jest efektem współpracy Związku Gmin Karkonoskich, Fundacji Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej oraz Fundacji Karkonoskiej. Obecnie trwają starania o wpisanie całego terenu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Wiele z dawnych parków dworskich odzyskuje swoje dawne znaczenie krajobrazowe, a rewaloryzacja obiektów pałacowych prowadzi do nadania im nowych funkcji, w znacznym stopniu związanych z turystyką – tworzone są w nich hotele, restauracje, centra kultury, ośrodki konferencyjno–wypoczynkowe i Spa (na przykład Korzeń J., 2006, por. ryc. 3).

Obserwuje się także wyraźny rozwój agroturystyki (Kurtyka I., 2007, Widawski K., 2008), co również jest dowodem na rosnące uznanie dla naturalnych walorów przyrodniczych wiejskich terenów sudeckich, w tym także atrakcji związanych z przyrodą nieożywioną. Coraz większy nacisk kładzie się na zrównoważony rozwój Sudetów, odwołując się jednocześnie do przedwojennych tradycji gospodarowania na tym obszarze. Przykładem tego typu działań jest realizowany w ostatnich latach na ziemi kłodzkiej program Sustainable Mountain Development (TCP/POL/3004 A) koordynowany przez FAO, którego celem z jednej strony jest wskazanie możliwości alternatywnych źródeł dochodów na górskich obszarach wiejskich, a z drugiej – zachowanie bądź odtworzenie różnorodności zasobów przyrodniczych. Obok projektów nastawionych głównie na różnorodność biologiczną (m.in. ocalenie ginących upraw sudeckich gatunków drzew owocowych czy roślinności łąkowej), ważną rolę odgrywa także zachowanie regionalnych walorów krajobrazu kulturowego, harmonijnie współgrające z naturalnym ukształtowaniem rzeźby terenu (Cyron A. i in., 2007).

Ekspozowaniu i promocji walorów przyrody nieożywionej sprzyja także zmieniający się model turystyki. Coraz większa aktywność i mobilność społeczeństwa, w połączeniu z dużym zmotoryzowaniem, sprzyja turystyce jednodniowej. W tym kontekście ważny staje się cel wyjazdu, który stanowią mogą także różnorodne atrakcje przyrody nieożywionej. Rozpowszechniane się tego typu turystyki w pewnym stopniu również stanowi powrót do modelu krajoznawstwa przedwojennego.

Poniżej przedstawiono wybrane przykłady aktualnych działań na terenie Sudetów, mających na celu promocję turystyczną regionu i jego zrównoważony rozwój w oparciu, między innymi, o walory przyrody nieożywionej.

6. Przykłady współczesnego wykorzystania walorów przyrody nieożywionej w rozwoju funkcji turystycznej

6. 1. Promocja dziedzictwa Ziemi na Pogórzu Kaczawskim

Jednym z regionów sudeckich, w którym wykorzystanie walorów środowiska abiotycznego przybrało konkretne ramy jest Pogórze Kaczawskie. Na tle innych części Sudetów wyróżnia się ono powszechnym występowaniem skał wulkanicznych, dokumentujących różne okresy wulkanizmu w geologicznej historii Sudetów (Grocholski A., Jerzmański J., 1975). Wiele z tych wystąpień ma spory potencjał turystyczny z racji obecności efektownych struktur wulkanicznych w naturalnych i sztucznych odsłonięciach oraz dominacji krajobrazowej wzgórz wulkanicznych (Migoń P., Pijet–Migoń E., 2010). Do szeroko rozumianych walorów geoturystycznych należą także miejsca występowania kamieni ozdobnych, obecność piasków złotożółtych oraz ośrodków dawnego górnictwa i hutnictwa, głównie rud miedzi (Maciejakowie K. K.,

2006). W oparciu o nie są organizowane różnorodne imprezy masowe, jak „Agatowe lato” w Lwówku Śląskim, „Dymarki” w Leszczynie i zawody w płukaniu złota w Złotoryi, nawet o randze międzynarodowej. Popularyzacja geologicznych dziejów regionu jest także wyraźnie obecna w działaniach podejmowanych na terenie Parku Krajobrazowego „Chełmy” (Grocholski A., Wiśniewski E., 1995).

Realizowany obecnie projekt „W krainie wygasłych wulkanów” jest zaplanowany jako zespół działań między innymi na rzecz pełniejszego udostępnienia obiektów dawnego wulkanizmu turystyce oraz podkreślenia ich funkcji edukacyjnej (Pijet-Migoń E., Migoń P., 2009). Obejmuje on między innymi promocję regionu pod wspólnym hasłem przewodnim, stworzenie jednolitego oznakowania, udoskonalenie przekazu informacji o obiektach dziedzictwa Ziemi, działalność wydawniczą i edukację lokalną. Trzeba jednak odnotować szerszy zakres projektu, który w ogólności zmierza do aktywizacji lokalnych społeczności i ożywienia turystycznego regionu, pozostającego w cieniu bardziej popularnych regionów sąsiednich. Wartości środowiska abiotycznego, w szczególności przeszłość wulkaniczna, zostały podkreślone jako unikatowe na terenie Polski i mające charakter regionalnego wyróżnika, ale towarzyszy temu świadomość konieczności dywersyfikacji oferty i produktu turystycznego. Dlatego dużą uwagę przywiązuje się do kształtowania postawy związku ze swoją „małą ojczyzną” (tak mocno akcentowanego w czasach niemieckich), pielęgnowania lokalnych zwyczajów, rzemiosł i działalności wiejskich, ochrony dziedzictwa kulturowego i odnowy wsi. Wyrazem tych dążeń jest między innymi powstanie w Dobkowie otwartego Ekomuzeum Rzemiosła.

6. 2. Geostanowiska Karkonoszy

Inny cel i charakter mają działania podejmowane w ostatnich latach w Karkonoszach – obszarze, który należy do najczęściej odwiedzanych w południowo-zachodniej Polsce i nie wymaga dodatkowej promocji. Zauważono jednak, że wybitne walory geologiczno-geomorfologiczne Karkonoszy pozostają niedoceniane, nie w pełni zinwentaryzowane, a ich ranga nie w pełni uświadamiana. Odpowiedzią na ten stan rzeczy była realizacja w latach 2008–2009 projektu „Inwentaryzacja i waloryzacja geostanowisk Karkonoskiego Parku Narodowego i jego otuliny oraz wykonanie mapy geologicznej tego obszaru”, zamówionego przez Ministerstwo Środowiska i finansowanego przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (Knapik R. i in., 2009). W jego ramach opisano 133 miejsca ważne z punktu widzenia dziedzictwa Ziemi na terenie Karkonoskiego Parku Narodowego, jego otuliny i pozostałej części Karkonoszy, przeprowadzono także ich waloryzację uwzględniającą cztery cechy: wartość naukową, wartość edukacyjną, dostępność i stan zachowania/zagrożenia.

Powstała w wyniku projektu baza danych stanowi punkt wyjścia do dalszych działań na rzecz rozpropagowania walorów geoturystycznych Karkonoszy i ich pełniejszego udostępnienia, w ramach obowiązujących przepisów regulujących rozwój turystyki na obszarach chronionych. Obejmują one stworzenie systemu informacji *online* dostępnego dla turystów, utworzenie nowych ścieżek i stanowisk edukacyjnych w terenie, wzbogacenie oferty edukacyjnej Parku oraz działalność wydawniczą (Knapik R., 2008). Wyrazem docenienia tych działań przez Ministerstwo Środowiska było

nadanie Karkonoszom we wrześniu 2010 r. certyfikatu geoparku krajowego, który obejmuje obszar Karkonoskiego Parku Narodowego i jego otuliny. Docelowo podjęte mają być starania o jego włączenie do sieci geoparków europejskich (zob. Alexandrowicz Z., 2006), co byłoby formalnym uznaniem wyjątkowej rangi przyrody nieożywionej Karkonoszy, porównywalnej z międzynarodową rangą świata przyrody żywej, potwierdzoną statusem rezerwatu biosfery UNESCO (od 1993 r.) i wpisaniem torfowisk karkonoskich na listę terenów podmokłych w ramach konwencji ramsarskiej (od 2009 r.).

6. 3. Promocja krajobrazu ziemi kłodzkiej

Innym przykładem działań podjętych w ostatnich latach, zmierzających do promocji turystycznej regionu między innymi poprzez wyeksponowanie walorów przyrodniczych – w tym także przyrody nieożywionej – jest projekt „Krajobraz produktem turystycznym Ziemi Kłodzkiej”, koordynowany przez Agencję Rozwoju Regionalnego w Nowej Rudzie. Celem projektu jest stworzenie sieci punktów widokowych, która stanie się markowym produktem turystycznym regionu w postaci szlaku krajobrazowego, oznakowanego zarówno na mapach, jak i w ujednolicony sposób w terenie. Szlak ten, jako nowa atrakcja turystyczna, ma w założeniu służyć nie tylko promocji zrównoważonej turystyki, ale także celom edukacyjnym, wyjaśniając w przystępny sposób (na tablicach i w broszurach informacyjnych) poszczególne elementy krajobrazu, obejmując zarówno biotyczne i abiotyczne elementy przyrody, jak i jego cechy kulturowe. Jest to istotne nie tylko dla promocji regionu wśród osób przyjezdnych z zewnątrz, ale także dla rozwijania poczucia tożsamości lokalnej wśród miejscowej społeczności, zwłaszcza dzieci i młodzieży.

Położenie nacisku na rozwój turystyki krajobrazowej na ziemi kłodzkiej jest w pełni uzasadnione, stanowiąc z jednej strony nawiązanie do tradycji XIX-wiecznych (por rozdział 3. 4.), z drugiej w pełni bazując na naturalnym potencjale przyrodniczym regionu. W szczególności projekt wykorzystuje znaczne urozmaicenie ukształtowania terenu, który cechuje się ponadto występowaniem dużej ilości naturalnych miejsc widokowych (Latocha A., 2008). Obecnie prowadzone działania na rzecz promocji turystyki w obrębie poszczególnych gmin mają na ogół charakter wyłącznie lokalny i wybiórczy, stąd głównym zamierzeniem projektu jest organizacja i koordynacja działań promujących krajobraz na poziomie całego powiatu oraz stworzenie podstaw organizacyjnych i merytorycznych do dalszego rozwoju sieci punktów widokowych, w zależności od zapotrzebowania gmin (Dudzik J., 2009).

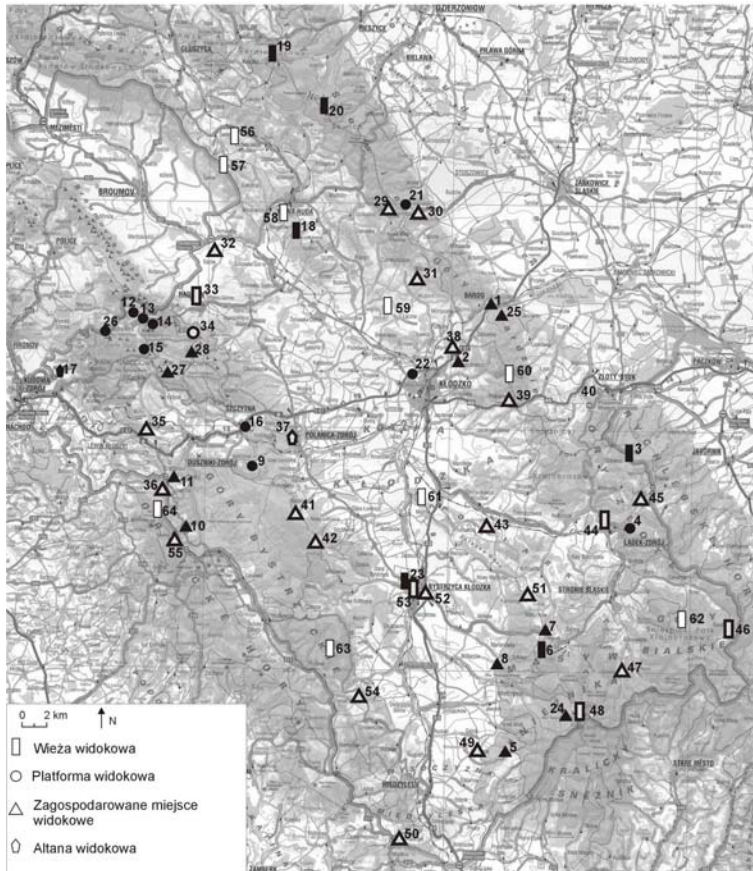
Sieć punktów widokowych mają stworzyć następujące elementy: (1) miejsca widokowe istniejące i zagospodarowane, wymagające jedynie niewielkich modyfikacji; (2) miejsca widokowe istniejące, ale wymagające zagospodarowania; (3) miejsca o potencjalnie wysokich walorach widokowych, ale wymagające przystosowania i zagospodarowania (ryc. 7). Tym samym projekt odwołuje się do dawnych tradycji wznoszenia wież widokowych na ziemi kłodzkiej, dążąc równocześnie do wykorzystania naturalnych miejsc widokowych, bez niepotrzebnej ingerencji w istniejący krajobraz poprzez budowę nowych obiektów – dominant krajobrazowych, jakimi zawsze stają się wieże widokowe (Staffa M., Latocha A., 2009). Docelowo projekt sieci punktów widokowych ma pozwolić na zwiększenie atrakcyjności turystycznej regionu

kłodzkiego, promocję turystyki krajobrazowej w oparciu o nowe atrakcje (zagospodarowane punkty i wieże widokowe), budowę wizerunku regionu jako obszaru o wysokiej geo- i bioróżnorodności oraz bogatym dziedzictwie kulturowym. Ma on także sprzyjać edukacji regionalnej, aktywizacji i integracji lokalnego społeczeństwa oraz ochronie walorów krajobrazowych przed niewłaściwym zagospodarowaniem.

7. Podsumowanie

Przyszłość regionu sudeckiego jest w sposób jednoznaczny wiązana z rozwojem funkcji turystycznych (Wyrzykowski J., 2004). W regionalnych strategiach rozwoju wskazuje się na kilka szczególnie preferowanych rodzajów i form turystyki, wynikających z potencjału regionu w zakresie jego położenia geograficznego, cech przyrodniczych, kulturowo-histerycznych i społecznych. Odbiciem tych preferencji są tzw. produkty markowe w turystyce, z których część nawiązuje do warunków przyrodniczych Dolnego Śląska i Sudetów, w tym do potencjału turystycznego masywu karkonoskiego, możliwości rozwoju turystyki uzdrowiskowej, agroturystyki i turystyki aktywnej. Wydaje się jednak, że wyjątkowość krajobrazu sudeckiego i abiotycznych elementów przyrody pozostają wciąż słabo wyeksponowane, przy tym często w dość przypadkowy sposób. W konsekwencji Sudety – pod względem dziedzictwa Ziemi obszar w Polsce unikatowy – nie są kojarzone z turystyką przyrodniczą w takim stopniu, jak niektóre inne regiony Polski. Pewne znaczenie ma przy tym być może fakt niesłusznego kojarzenia określenia „przyrodniczy” wyłącznie z przyrodą żywą. Jest jednak faktem, że w zakresie przyrody nieożywionej brakuje kompleksowej inwentaryzacji i oceny walorów przyrodniczych na potrzeby turystyki, wskazania elementów wyjątkowych i pospolitych w różnych skalach przestrzennych, a także spójnej wizji działań na rzecz uwypuklenia tych walorów.

Pewne wzorce wykorzystania walorów przyrodniczo-krajobrazowych zostały odziedziczone z czasów niemieckich, wraz z towarzyszącą im małą infrastrukturą. Niestety, sytuacja społeczno-polityczna po 1945 r. nie sprzyjała kontynuacji i ekspozowaniu tych wzorców, stąd zostały one w dużym stopniu zapomniane, a obiekty infrastruktury uległy dewastacji i zanikowi. Współczesne działania na rzecz ukształtowania nowej formuły dla turystyki sudeckiej, z naciskiem na ekoturystykę, turystykę przyrodniczą (w tym geoturystykę) i turystykę zrównoważoną, stwarzają dobry klimat do podkreślania bogactwa świata przyrody nieożywionej i jego wybitnych wartości, rozwoju edukacyjnej funkcji turystyki i wzrostu poczucia tożsamości regionalnej i lokalnej. Przykładami są liczne inicjatywy lokalne, opisane w artykule. W celu pełnego wykorzystania potencjału regionu w tym zakresie niezbędne są jednak z jednej strony kompleksowa ocena elementów przyrody nieożywionej oparta na naukowych przesłankach, z drugiej – konsekwentne wspieranie konkretnych działań podejmowanych na szczeblu lokalnym.

Ryc. 7. Walory krajobrazowe ziemi kłodzkiej – miejsca proponowane do uwzględnienia w tworzeniu regionalnej sieci punktów widokowych

Oznaczenia: Barwa czarna – miejsca widokowe istniejące i zagospodarowane, wymagające niewielkich modyfikacji: 1. Obryw w Bardzie, 2. Kukułka (Wojciechowice), 3. Borówkowa, 4. Trojan, 5. Kamienny Garb, 6. Czarna Góra, 7. Przełęcz Puchaczówka, 8. Igliczna, 9. Kamienna Góra, 10. Esplanada (Zieleńiec), 11. Sołtysia Kopa, 12. Szczeliniec Wielki (Wielkie Tarasy), 13. Szczeliniec Wielki (Fotel Pradziada), 14. Szczeliniec Wielki (Tarasy Południowo-Wschodnie), 15. Fort Karola, 16. Orle Skały (Szczytnik), 17. Altana Miłości (Góra Parkowa), 18. Góra Wszystkich Świętych, 19. Wielka Sowa, 20. Kalenica, 21. Warowna Góra (twierdza sowiogórska), 22. Forteczna Góra (twierdza kłodzka), 23. Baszta miejska (Bystrzyca Kłodzka), 24. Hala pod Śnieżnikiem, 25. Kalwaria, 26. Błędne Skały, 27. Skały Puchacza, 28. Pielgrzym; Barwa szara, z czarną obwódką – miejsca widokowe istniejące, wymagające zagospodarowania: 29. Przełęcz Srebrna, 30. Ostróg, 31. Wojbórz, 32. Gajów, 33. Radków – wieża ratusza, 34. Radkowskie Skały, 35. Grodziec (Grzywacz), 36. Kozia Hala, 37. Wzgórze Marii w Polanicy, 38. Boguszyn, 39. Przełęcz Kłodzka, 40. Haniak, 41. Droga Stanisława pod Łomnicką Równią, 42. Huta (Barczowa), 43. Przełęcz Romanowska, 44. Łądek Zdrój – wieża ratusza, 45. Szwedzkie Szańce, 46. Kowadło, 47. Zawada, 48. Śnieżnik, 49. Pątnik, 50. Graniczny Wierch, 51. Skowronia Góra, 52. Kaplica św. Floriana, 53. Bystrzyca Kłodzka – wieża ratusza, 54. Jedlnik, 55. Serlich; Barwa biała – miejsca o potencjalnie wysokich wartościach widokowych, wymagające przystosowania i zagospodarowania: 56. Włodzicka Góra, 57. Wysoka, 58. Góra Świętej Anny, 59. Goliniec, 60. Kłodzka Góra, 61. Wapniarka, 62. Czernica, 63. Jagodna, 64. Orlica.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Latocha A. i in., (2008).

Literatura

- Alexandrowicz Z., 1991, *Stanowisko dokumentacyjne jako nowa kategoria ochrony przyrody nieożywionej*. Chrońmy Przyrodę Ojczyzną, t. 47, s. 5–9.
- Alexandrowicz Z., 2006, *Geoparki – nowe wyzwanie dla ochrony dziedzictwa geologicznego*. Przegląd Geologiczny, t. 54, s. 36–41.
- Ciężkowski W., (red.), 2006, *Jaskinia Niedźwiedzia w Kletnie. 40 lat eksploracji, badań, ochrony i turystyki*. Wydawnictwo „Maria”, Nowa Ruda.
- Ciok S., 1991, *Sudety. Obszar problemowy*. Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1236, Studia Geograficzne, t. 51.
- Ciok S., 1993, *Zagrożenia rozwoju społeczno-gospodarczego Sudetów i możliwości ich eliminacji*. (w:) *Przestrzenne problemy rozwoju społeczno-gospodarczego Sudetów*, J. Łoboda (red.), Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1343, Studia Geograficzne, t. 58, s. 187–198.
- Cwojdzński S., Kozdrój W., 2005, *Sudety. Przewodnik geoturystyczny*. Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- Cyron A., Komornicki K., Kutkowska B., Latocha A., Małarski R., Waszkiewicz J., 2007, *Investment assistance for sustainable development of the mountain areas in Poland*. FAO, FAPA, Wrocław–Warszawa.
- Czepe Z., 1952, *Rzeźba Gór Stołowych*. Ochrona Przyrody, t. 20, s. 236–254.
- Czerwiński J., 1993 a, *Problemy ekologiczne Sudetów*. (w:) *Przestrzenne problemy rozwoju społeczno-gospodarczego Sudetów*, J. Łoboda (red.), Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1343, Studia Geograficzne, t. 58, s. 173–186.
- Czerwiński J., 1993 b, *Problemy turystyki i wypoczynku w Sudetach*. (w:) *Przestrzenne problemy rozwoju społeczno-gospodarczego Sudetów*, J. Łoboda (red.), Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1343, Studia Geograficzne, t. 58, s. 163–171.
- Czerwiński J., Marak J., Wyrzykowski J., 2003, *Możliwości rozwoju ekoturystyki w polskich Sudetach i Karpatach*. (w:) *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie środkowej i wschodniej*, t. VII, *Problemy rozwoju ekoturystyki ze szczególnym uwzględnieniem obszarów górskich*, Instytut Geograficzny, Uniwersytet Wrocławski, s. 79–92.
- Dudziak T., 1988, *Krótką historią uprzystępniania Szczelińca – F. Pabel*. (w:) *Pielgrzymy '88*. Informator krajoznawczy XXXIII Ogólnopolskiego Rajdu Sudeckiego, SKPS, Wrocław, s. 90–124.
- Dudzik J., 2009, *Dolnośląski szlak krajobrazowy na przykładzie Ziemi Kłodzkiej*. Agencja Rozwoju Regionalnego „Agroreg” S.A., Nowa Ruda (maszynopis).
- Dumanowski B., 1961, *Zagadnienie rozwoju stoku na przykładzie Gór Stołowych*. Czasopismo Geograficzne, t. 32, s. 311–324.
- Gawlikowska E., 2000, *Ochrona georóżnorodności na Dolnym Śląsku*. Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- Gray M., 2004, *Geodiversity. Valuing and Conserving Abiotic Nature*. Wiley, Chichester.
- Grocholski A., Jerzmański J., 1975, *Zabytki paleowulkanizmu na Dolnym Śląsku w świetle ochrony przyrody*. Ochrona Przyrody, t. 40, s. 291–340.
- Grocholski A., Wiśniewski E., 1995, *Przewodnik geologiczny po Parku Krajobrazowym Chelmy na Pogórzu Kaczawskim*. Państwowy Instytut Geologiczny, Wrocław.
- Grocholski W., (red.), 1969, *Przewodnik geologiczny po Sudetach*. Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
- Gürich G., 1914, *Die geologischen Naturdenkmäler des Riesengebirges*. Beiträge zur Naturdenkmalpflege, vol. 4 (3), s. 141–324.
- Janczak J., 1988, *Z kufierkiem i chlebakiem. Z przeszłości uzdrowisk i turystyki śląskiej*. Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa – Kraków.

- Jeník J., 1973, *Zařazení Krkonoř v klasifikačních systémech pohoří*. Opera Corcontica, t. 10, s. 93–99.
- Kapałczyński W., Napierała P., 2005, *Zamki, pałace i dwory Kotliny Jeleniogórskiej*. Wydawnictwo Fundacja Doliny Pałaców i Ogrodów Kotliny Jeleniogórskiej, Wrocław.
- Knapik R., 2008, *Przewodnik geoturystyczny po Karkonoskim Parku Narodowym*. Karkonoski Park Narodowy, Jelenia Góra.
- Knapik R., Jała Z., Sobczyk A., Migoń P., Aleksandrowski P., Szuszkiewicz A., Krąpiec M., Madej S., Krakowski K., 2009, *Inwentaryzacja i waloryzacja geostanowisk Karkonoskiego Parku Narodowego i jego otuliny oraz wykonanie mapy geologicznej tego obszaru*. Karkonoski Park Narodowy, Jelenia Góra (maszynopis).
- Korzeń J., 2006, *Ochrona dziedzictwa kulturowego w Kotlinie Jeleniogórskiej. Waloryzacja założenia w Bukowcu*. Zielony Region, nr 2 (2006)/34. Fundacja Karkonoska, Jelenia Góra.
- Kurtyka I., 2007, *Turystyka wiejska i agroturystyka z powiecie kłodzkim* (w:) Zrównoważony rozwój obszarów górskich, FAO–FAPA, Warszawa, s. 43–47.
- Latocha A., 2008, *Krajobraz walorem turystycznym ziemi kłodzkiej*. (w:) A. Latocha, M. Staffa, T. Przerwa, T. Podruczny, *Krajobraz produktem turystycznym ziemi kłodzkiej*. Agencja Rozwoju Regionalnego „Agroreg” S.A., Nowa Ruda (maszynopis).
- Latocha A., Staffa M., Przerwa T., Podruczny T., 2008, *Krajobraz produktem turystycznym ziemi kłodzkiej*. Agencja Rozwoju Regionalnego „Agroreg” S.A., Nowa Ruda (maszynopis).
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1985, *Geografia turystyki Polski*. PWE, Warszawa.
- Loboda J., (red.), 1993, *Przestrzenne problemy rozwoju społeczno-gospodarczego Sudetów*. Acta Universitatis Wratislaviensis, no. 1343, Studia Geograficzne, t. 58.
- Maciejakowie K. i K., 2006, *Na tropach dawnego górnictwa Gór i Pogórza Kaczawskiego*. GoldCentrum, Złotoryja.
- Migoń P., 2008 a, *High–mountain elements in the geomorphology of the Sudetes (Bohemian Massif) and their significance*. Geographia Polonica, vol. 80, no. 1, s. 101–116.
- Migoń P., 2008 b, *Rzeźba i rozwój geomorfologiczny Gór Stołowych* (w:) Przyroda Parku Narodowego Gór Stołowych, A. Witkowski, B. M. Pokryszko, W. Ciężkowski (red.), Wydawnictwo Parku Narodowego Gór Stołowych, Kudowa–Zdrój, s. 49–69.
- Migoń P., Latocha A., 2008, *Enhacement of cultural landscape by geomorphology. A study of granite parklands in the West Sudetes, SW Poland*. Geografia Fisica e Dinamica Quaternaria, 31, s. 195–203.
- Migoń P., Pijet–Migoń E., 2010, *Problemy udostępniania turystycznego obiektów wulkanicznego dziedzictwa Ziemi na przykładzie Pogórza Kaczawskiego*. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu, Wrocław, w druku.
- Paczos A., 1992, *Przekrój geologiczny Sudetów Zachodnich – osobliwość przyrody nieożywionej województwa jeleniogórskiego*. Karkonosze, nr 1/1992, s. 51–55.
- Pijet–Migoń E., Migoń P., 2009, *Projekt „W krainie wygasłych wulkanów” szansą dla rozwoju turystyki zrównoważonej na Pogórzu Kaczawskim*. (w:) Rola turystyki w gospodarce regionu, vol. II. Usługi turystyczne jako podstawa gospodarki turystycznej, Wyższa Szkoła Handlowa we Wrocławiu, Wrocław, s. 338–345.
- Potocki J., 2004, *Rozwój zagospodarowania turystycznego Sudetów od połowy XIX wieku do II wojny światowej*. Wydawnictwo PLAN, Jelenia Góra.
- Potocki J., 2009, *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*. Wydawnictwo WTN, Wrocław.
- Przerwa T., 2005, *Wędrówka po Sudetach. Szkice z historii turystyki śląskiej przed 1945 r.* Wydawnictwo Gajt, Wrocław.

- Przerwa T., 2008, *Krajobraz walorem turystycznym ziemi kłodzkiej – diagnoza historyczna*. (w:) A. Latocha, M. Staffa, T. Przerwa, T. Podruczny, *Krajobraz produktem turystycznym ziemi kłodzkiej*, Agencja Rozwoju Regionalnego „Agroreg” S.A., Nowa Ruda (maszynopis).
- Pulinowa M., Z., 1989, *Rzeźba Gór Stołowych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 1008.
- Pulinowa M., Z., Jajeńska J., 1976, *Ścieżka Skalnej Rzeźby w Górach Stołowych*. Geografia w szkole, t. 35, s. 176–183.
- Solecki A., (red.), 2008, *Geoeducational Potential of the Sudety Mts*. University of Wrocław, Institute of Geological Sciences, Wrocław.
- Staffa M., Latocha A., 2009, *Wieże i punkty widokowe w krajobrazie ziemi kłodzkiej*. *Architektura Krajobrazu*, 1/2009 (22), s. 33–43.
- Symonides E., 2008, *Ochrona przyrody*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Steć T., 1965, *Sudety Zachodnie, cz. 1. Sport i Turystyka*, Warszawa.
- Widawski K., 2008, *Agrotourism as a factor of the rural areas development on the example of Kłodzko land*. (w:) *On the Social, Economic and Spatial Transformations of the Region*, University of Warsaw, Faculty of Geography and Regional Studies, Warszawa, s. 167–187.
- Wyrzykowski J., (red.), 2004, *Turystyka na Dolnym Śląsku. Stan i kierunki rozwoju*. *Studia i monografie*, t. 73, Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu.
- Wyrzykowski J., Marak J., Mikułowski B., 1999, *Turystyka na Dolnym Śląsku i Śląsku Opolskim. Strategia rozwoju produktu turystycznego*. Stowarzyszenie na Rzecz Promocji Dolnego Śląska, Wrocław.